

דוח מחקר:

על ההרכב האתני של אוניברסיטאות המחקר בישראל

ישראל בלכמן

בספרו *מהגרים, מתיישבים, ילידים* הסביר ברוך קימרלינג (2004) שבאמצעות נישואים מעורבים, השקעה בלימודים וזמנות עסקית, ייצוגם של מזרחים ב"שכבה השלטת במדינה" (האליטה העסקית, האליטה הפוליטית והאליטה הצבאית) הולך וגדל עם השנים, "מזרחיות" הופכת לחלק מה"ישראליות", ו"הבנים של סאלח שבתי ושל ארבינקה עברתו את שמם וכמעט שאין מבחינים עוד במוצאם" (שם, 313). על פי קימרלינג, כשמתמקדים ב"מרכז החברתי הישראלי", הן הגיאוגרפי (לפי קימרלינג בפריפריה הישראלית המצב שונה) והן התרבותי (חילוני-משכיל-אמיד), כבר אין "אשכנזי" ו"מזרחי", אלא רק "ישראלי". כדי לבדוק את טענתם של קימרלינג ושל חוקרים אחרים הגורסים כי לשאלת האתניות התוך-יהודית בישראל כבר אין למעשה משמעות, בייחוד בכל הנוגע לאליטות הישראליות, החלטתי לבחון בפעם הראשונה את ייצוגם של מזרחים באליטה האקדמית.

לעבודתי קדמו כמה אירועים ופרסומים שרמזו כי האליטה האקדמית בישראל אינה פתוחה לאנשי סגל ממוצא מזרחי. בשנים 2003–2004 ארגן תא הסטודנטים של הקשת הדמוקרטית המזרחית באוניברסיטת תל-אביב סדרת מפגשים תחת הכותרת "כמה מרצים מזרחים אתם מכירים?"; דיונים בנושא סגירותה של האליטה האקדמית בישראל למזרחים ולתרבות מזרחית פורסמו במשך השנים באתרי אינטרנט כמו "העוקץ", "קדמה" והקשת הדמוקרטית המזרחית;¹ בכתבה של שרה ליבוביץ'-דר (1999) בעיתון *הארץ* תואר הפער שבין הדימוי של אוניברסיטת בן-גוריון כנגב כאוניברסיטה אשר חורת על דגלה שוויוניות ופלורליזם רעיוני לבין מציאות שבה האוניברסיטה אינה מקדמת מחקר ולימוד של תרבות והיסטוריה מזרחית ואינה מעסיקה אנשי סגל שאלה תחומי התמחותם.² במאמר

¹ <http://hakeshet.org>; <http://www.ha-keshet.org.il>; <http://www.kedma.co.il>; <http://www.haokets.org>; http://www.kedma.co.il/index.php?cat_id=99. ראו לדוגמה <http://tripod.com/housing.htm>.

² במאמר מרואיינים כמה אנשי אקדמיה המתארים את האופן שבו אוניברסיטת בן-גוריון כנגב מתנערת מעיסוק בתחומי מחקר מזרחיים. אחד מהם, אבי עילם-אמזלג, אמר: "הם [קובעי המדיניות באוניברסיטת בן-גוריון] לא מבינים שאוניברסיטה צריכה להתייחס לצרכים הנובעים מהאזור בו היא נמצאת. הגישה הזו של האוניברסיטה לתרבות ספרדית הורסת את המרקם החברתי של המדינה וזורעת בה שנאה... באמצעות אפליה כלפי התרבות שלנו ועלידי התייחסות אל תחומי העניין שלנו כלא חשובים הם תוקעים סכין בליבה של החברה הישראלית". ד"ר עילם-אמזלג פרש

שכותרתו "קשר השתיקה" שפורסם בהארץ התייחס יהודה שנהב לחששם של אנשי האליטה האינטלקטואלית בישראל מדיון בנושא מזרחיותם של המזרחים (שנהב 1996);³ מנתונים על ההרכב האתני, הלאומי והמגדרי של הסגל האקדמי במחלקות לסוציולוגיה של אוניברסיטאות המחקר בישראל שהציג שנהב במאמר אחר עולה כי רק 10.5% מאנשי הסגל הם יהודים ממוצא מזרחי ורק 1.5% מהם פלסטינים — כל שאר אנשי הסגל (88%) הם יהודים ממוצא אשכנזי (שנהב 2008). בנתונים אלה על המחלקות לסוציולוגיה אפשר היה לראות רמז להרכב הכללי של אנשי האליטה האקדמית ולכך שלאורך שנים היא שמרה על ההרכב האתני המקורי של חברה (רוב יהודי-אשכנזי מוחלט).

למרות הטענות הקשות שהועלו לאורך שנים ואשר נוגדות את הניתוח האופטימי שהציג קימלינג, ההרכב האתני של האליטה האקדמית בישראל לא נבדק מעולם בדיקה שיטתית. כמו כן, אין ללשכה המרכזית לסטטיסטיקה ולמועצה להשכלה גבוהה נתונים על המוצא העדתי של אנשי הסגל האקדמי בישראל, ואי-אפשר להשיג נתונים כאלה מהאוניברסיטאות עצמן. כך, למרות היותן של האוניברסיטאות מוסדות ציבוריים; למרות מרכזיותה של האליטה האקדמית; ולמרות החשיבות הגדולה שיש לשאלה "עד כמה מצליחים מזרחים להשתלב בקריירה אקדמית" בבחינת מידת השוויון בין מזרחים לאשכנזים בישראל — למרות כל זאת לא נמצאו נתונים רלוונטיים למחקר לפני שהתחלתי אותו.

עבודת המחקר נחלקה לשני חלקים: החלק הראשון הוקדש לאיסוף נתונים על ההרכב האתני של הסגל האקדמי הבכיר בישראל, והחלק השני הוקדש לבחינת הקשר שבין ההרכב האתני למאפיינים ארגוניים של האוניברסיטאות והמחלקות האקדמיות השונות.

העבודה התבססה על נתונים אשר נאספו בחודשים מאי, יוני ויולי של שנת 2005 (שנת הלימודים תשס"ה) מתוך הידיעונים המקוונים של שש אוניברסיטאות מחקר ישראליות: אוניברסיטת חיפה, הטכניון, האוניברסיטה העברית בירושלים, אוניברסיטת בר-אילן, אוניברסיטת תל-אביב ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב. לאוכלוסיית המדגם נכנסו רק מחלקות אשר רשימות אנשי הסגל שמופיעות באתרי האינטרנט שלהן היו מעודכנות לשנת הלימודים תשס"ה ואשר הכילו את שמם המלא של אנשי הסגל ואת דרגתם האקדמית. נתונים על כמה מחלקות אשר ידיעוניהן לקו בחסר השלמתי באמצעות פנייה למזכירות המחלקה או הפקולטה. לא כללתי באוכלוסיית המדגם את הפקולטות לרפואה באוניברסיטאות השונות

מאוניברסיטת בן-גוריון לאחר שנים של עבודה ללא קביעות במחלקה למוזיקולוגיה והקים את התזמורת האנדלוסית, הזוכה ליוקרה ולפרסים רבים. "לאוניברסיטה זה לא משנה", הוא מוסיף בכתבה, "בעיניהם אני מייצג תרבות נחותה" (ליבוניץ-דר 1999).

על פי שנהב (1996), חברי האליטה האינטלקטואלית, שמוצאם (כמו מוצאם של חברי אליטות ישראליות אחרות) מקרב אליטת ה"ותיקים", אנשי היישוב היהודי בארץ ישראל שלפני 1948, חוששים "מויתור על מעמדם ההגמוני, לחלק אחרת את העוגה הלאומית, להשתלב באזור כשווים ולא כפטרונים". הפחד מפני איבוד הכוח ההגמוני מביא, על פי שנהב, לידי השתקת הדיון בנושא של מזרחיות יהודית, ואינטלקטואלים אשר עוסקים בנושא מוקצים ומתויגים כמי שחותרים תחת אחדות העם.

³

ואת הפקולטה לחקלאות של האוניברסיטה העברית, מכיוון שאופן ההעסקה של אנשי הסגל בהן ואופן דירוגם שונים מאלה של שאר הפקולטות. הנתונים שנאספו כוללים מידע על מספר חברי הסגל בדרגת מרצה ומרצה בכיר (המופיעים במחקר יחד כבעלי תואר דוקטור) ועל מספר חברי הסגל בדרגת פרופסור (ללא הבחנה בין פרופסור חבר לפרופסור מן המניין) ומידע על התפלגותם על פי מין ומוצא אתני (ערבים, יהודים ממוצא מזרחי, יהודים ממוצא אשכנזי ויהודים שלא ניתן לשייכם על פי מוצא⁴). לקבוצת המזרחים שייכים אנשי סגל שמוצאם מאסיה (לרבות טורקיה והרפובליקות המוסלמיות של ברית המועצות לשעבר) וצפון אפריקה. לקבוצת האשכנזים שייכים אנשי סגל שמוצאם מאירופה (לרבות מדינות הבלקן ואגן הים התיכון), צפון אמריקה, דרום אמריקה, דרום אפריקה ואוסטרליה. שיוך אנשי הסגל לכל אחת מקבוצות המוצא נעשה באופן "ביולוגי" על פי ארץ הלידה, או על פי מידע ביוגרפי אחר המופיע באתר האינטרנט. כאשר לא נמצא באתר האינטרנט מידע המעיד על המוצא האתני, נעשה השיוך האתני על פי שמות המשפחה של אנשי הסגל. שיוך השמות נעשה על פי מידע רווח על שמות משפחה שכיחים, בעזרת אינפורמנטים, ועל סמך אתרי אינטרנט העוסקים בגנאלוגיה,⁵ וספרם של היינריך גוגנהיימר ואווה גוגנהיימר על מקורותיהם של שמות משפחה יהודיים (Guggenheimer and Guggenheimer 1992), אשר משמש מקור למידע אטימולוגי רחב היקף על אודות שמות משפחה יהודיים מכל העולם.

מאחר ששם המשפחה משמש אינדיקציה למוצא האב, אין בנתונים כדי להעיד על אנשי סגל שמוצאם מעורב,⁶ ואין בהם מקום להגדרה סובייקטיבית של זהות אתנית כפי שמקובל לעתים בפוליטיקה של זהויות. מבחינה תיאורטית ומנקודת המבט של פוליטיקת הזהויות, זה חיסרון, שכן פעולה זו של קטלוג עושה אסנציאליזציה לזהות האתנית ומבטלת את המורכבות שלה. עם זאת, אי־אפשר להתעלם מהעובדה שתפקידו של המוצא האתני ה"ביולוגי" והשפעתו על הישגיהם החברתיים־כלכליים של בני הדור השני והשלישי בארץ לא פחתה עם השנים.⁷ לבחירה בשם המשפחה כאינדיקטור המרכזי לשיוך האתני של אנשי הסגל יש יתרון כאשר יחידת הניתוח היא מחלקה אקדמית וקיים צורך להשיג נתונים על כל חברי המחלקה. שימוש בשיטות אחרות, כמו שאלוני פנים אל פנים או סקרי דואר/דוא"ל המבקשים מאנשי הסגל לדווח על מוצאם באופן סובייקטיבי, היה מצריך זמן רב יותר, ובגלל בעיות של היענות ייתכן שאף היה מביא לידי מספר קטן יותר של מחלקות שאפשר להשיג מהן נתונים. בדיקה כזו ראוי שתעשה בעתיד.

⁴ הכוונה ליהודים בעלי שמות עבריים או מעובדתיים או שמות כמו כהן ולוי.

⁵ אתרים כמו <http://www.jewishgen.org>; <http://www.ancestry.com>; <http://www.sephardim.com>; ו־<http://www.sephardicstudies.org>.

⁶ גם בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה המוצא האתני נקבע לפי ארץ הלידה של האב בלבד ואין בנתוניה ביטוי למוצא מעורב. העובדה כי בעבודה זו חסרים נתונים על אנשי סגל מ"מוצא מעורב" מצריכה מחקר נוסף, שבו ייחשפו גם נתונים אלה.

⁷ ינון כהן 1998; מארק 1994; סבירסקי ואטקין 2004; 2003; Dahan et al.

כדי לברר את מהימנות איסוף הנתונים נערכו שתי בדיקות. הבדיקה הראשונה השוותה בין שתי סדרות זהות של איסוף הנתונים מהידיעונים (בדיקת מהימנות על-ידי מדידה חוזרת). בדיקה זו הראתה כי מהימנות הבדיקה בעזרת ידיעונים היא גבוהה מאוד (מקדם המהימנות הוא 0.9). לצורך בדיקת המהימנות השנייה נבחר מדגם אקראי של 17 מחלקות מכל האוניברסיטאות המשתתפות במחקר. במחלקות אלה, לצד איסוף המידע מהידיעונים, נאסף מידע על מוצאם האתני של חברי הסגל באמצעות פנייה לאינפורמנטים מתוך המחלקה (חברי סגל או מזכירות ראשיות). האינפורמנטים עברו על רשימת אנשי הסגל במחלקה שבה הם עובדים ודיווחו על מוצאו האתני של כל אחד מהם. אינפורמנטים אלה דיווחו על היכרות אינטימית עם אנשי הסגל שהם עובדים אִתם, ולרוב היו בקיאים מאוד בהיסטוריה הגנאלוגית שלהם. ההשוואה בין הנתונים שנאספו מתוך הידיעונים ובין הנתונים שנאספו בעזרת אנשי סגל הראתה כי קיימת הלימה רבה בין שתי השיטות ושבה ואישרה כי מהימנות איסוף הנתונים מתוך הידיעונים היא גבוהה מאוד (מקדם המהימנות שנמצא הוא 0.92). לבדיקה זו היה תפקיד נוסף. מאחר שהנתונים שהשגתי באמצעותה היו מקיפים ומלאים יותר מאלה שהשגתי באמצעות הידיעונים, היא אפשרה גם את יצירתם של שני אומדנים: של היחס בין מספר המזרחים למספר האשכנזים בקרב אנשי הסגל ששמותיהם מעוברתים או שקשה לשייכם לקבוצת מוצא; ושל היחס בין מספר הנשים (שמאמצות לרוב את שם המשפחה של בן זוגן) המזרחיות לאשכנזיות בקרב כלל הנשים בסגל.⁸ אומדנים אלה שימשו אותי כדי להרכיב את מאגר הנתונים שהעבודה מבוססת עליו.

לוח 1: אוכלוסיית המחקר והתפלגותה על פי מחלקות ואנשי סגל בשש אוניברסיטאות המחקר בישראל בשנת 2005

	N (מחלקות)	N (אנשי סגל)
אוניברסיטת חיפה	41	763
הטכניון	21	470
האוניברסיטה העברית	17	514
אוניברסיטת בר-אילן	35	722
אוניברסיטת תל-אביב	46	999
אוניברסיטת בן-גוריון	35	582
סך הכול	195	4,050

⁸ אשר לנשים, הסיכוי לטעות בייחוס המוצא לפי שם המשפחה גבוה יותר, משום שנשים רבות מאמצות לעצמן את שם המשפחה של בני זוגן.

מהנתונים שאספתי במהלך המחקר עלה שהאליטה האקדמית בישראל מורכבת רובה ככולה מגברים יהודים ממוצא אשכנזי. 90.12% אנשי הסגל האקדמי באוניברסיטאות המחקר הישראליות שנדגמו במחקר הם אשכנזים; 72.98% מהם גברים ו-17.13% נשים. שיעורם של אנשי הסגל המזרחים מכלל אנשי הסגל האקדמי עומד על 8.93% בלבד; 7.23% מהם גברים, ו-1.70% נשים. שיעורם של הערבים בקרב אנשי הסגל עומד על פחות מאחוז מכלל אנשי הסגל האקדמי — שיעור זעיר שאינו מאפשר את הכללתם בניתוחים הסטטיסטיים שבהם השתמשתי במחקר. נוסף על כך מצאתי כי נחיתותם של אנשי הסגל המזרחים באוניברסיטאות המחקר הישראליות באה לידי ביטוי גם בסיכויים נמוכים מסיכוייהם של אנשי סגל ממוצא אשכנזי להגיע לעמדת פרופסורה.

לוח 2: אנשי סגל מזרחים, אשכנזים וערבים באוניברסיטאות המחקר בישראל בשנת 2005 — אחוזים ומספרים מוחלטים

אנשי סגל ערבים	אנשי סגל אשכנזים	אנשי סגל מזרחים		N (אנשי סגל)		N (מחלקות)	
		נשים	גברים	נשים	גברים		
0.13 (1)	1.96 (15)	23.46 (179)	64.87 (495)	0.52 (4)	9.04 (69)	100 (763)	אוניברסיטת חיפה
0.00 (0)	0.85 (4)	7.02 (33)	84.46 (397)	0.85 (4)	6.80 (32)	100 (470)	הטכניון
0.38 (2)	0.00 (0)	13.22 (68)	78.01 (401)	1.55 (8)	6.80 (35)	100 (514)	האוניברסיטה העברית
0.00 (0)	0.55 (4)	19.11 (138)	69.39 (501)	3.04 (22)	7.89 (57)	100 (722)	אוניברסיטת בר-אילן
0.10 (1)	0.50 (5)	19.61 (196)	71.97 (719)	1.80 (18)	6.00 (60)	100 (999)	אוניברסיטת תל-אביב
0.00 (0)	1.03 (6)	13.74 (80)	76.11 (443)	2.23 (13)	6.87 (40)	100 (582)	אוניברסיטת בן-גוריון
0.09 (4)	0.83 (34)	17.13 (694)	72.98 (2,956)	1.70 (69)	7.23 (293)	100 (4,050)	סך הכול
0.93 (38)	90.12 (3,650)	8.93 (362)					

לוח 3: שיעור המזרחים והאשכנזים מתוך כלל אנשי הסגל במחלקה באוניברסיטאות המחקר בישראל בשנת 2005 – ממוצעים חוגיים (סטיות תקן בסוגריים)

אנשי סגל אשכנזים	אנשי סגל מזרחים	N (אנשי סגל)	N (מחלקות)	
0.87 (0.10)	0.09 (0.07)	763	41	אוניברסיטת חיפה
0.90 (0.08)	0.07 (0.08)	470	21	הטכניון
0.90 (0.06)	0.08 (0.05)	514	17	האוניברסיטה העברית
0.86 (0.11)	0.12 (0.11)	722	35	אוניברסיטת בר-אילן
0.91 (0.06)	0.08 (0.06)	999	46	אוניברסיטת תל-אביב
0.90 (0.07)	0.09 (0.07)	582	35	אוניברסיטת בן-גוריון
0.89 (0.08)	0.09 (0.08)	4,050	195	סך הכול

אנשי הסגל המזרחים הם מיעוט סמלי בלבד (token, בלשונה של Kanter 1977) באקדמיה הישראלית, עובדה שמציבה אותם בעמדת נחיתות ביחס לעמיתיהם וצפויה להוסיף ולהנציח את מעמדם כמיעוט בתוך האליטה האקדמית. כמו כן, זהות מלאה כל כך בין השתייכות לאליטה האקדמית לאשכנזיות מעבירה מסר מדכא לצעירים ממוצא מזרחי שנכנסים בשעריה של האקדמיה הישראלית. התנאים שנוצרו בשנות החמישים של המאה הקודמת הקנו לאשכנזים יתרון "בנגישות לאחד מאמצעי הייצור המרכזיים של המודרנה – השליטה על הידע ומוסדותיו" (אורי כהן 2005, 257). השפעתו של יתרון זה ניכרת עד היום באי-השוויון בנגישות ללימודים גבוהים,⁹ ובנתונים שהועלו במחקר זה יש משום אישור להשערה כי התנאים שאפשרו אותו גרמו במהלך השנים גם את הדרתם של המזרחים משורות הסגל האקדמי בישראל.

ביבליוגרפיה

בולוטיין-צאצ'אשווילי, סבטלנה, יוסי שביט וחנה איילון, 2002. "התרחבות ההשכלה הגבוהה והשלכותיה הריבודיות בישראל: 1980–1996", *סוציולוגיה ישראלית* ד(2): 317–345.

⁹ יוגב ושפירא 1992; ינון כהן 1998; בולוטיין ואחרים 2002; Ayalon and Yogev 2005.

- יוגב, אברהם, ורנה שפירא, 1992. "השכלה, משכל ורכישת סטאטוס: היבטים עדתיים בהתפתחותה של ישראל כחברה מסמיכה", אברהם יוגב (עורך), *התפשטות ההשכלה בישראל*, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב ומסדה.
- כהן, אורי, 2005. "האוניברסיטה העברית והריבוד המעמדי-עדתי בעשור הראשון", אבי בראלי, דני גוטוויין וטוביה פרלינג (עורכים), *חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי*, א, ירושלים ושדה בוקר: יד יצחק בן צבי ומכון בן-גוריון לחקר ישראל, עמ' 233–262.
- כהן, ינון, 1998. "פערים סוציו-אקונומיים בין מזרחים ואשכנזים, 1975–1995", *סוציולוגיה ישראלית* א(1): 115–133.
- ליבוביץ' דר, שרה, 1999. "אקדמיה בנוסח אשכנז", *מוסף הארץ*, 17.12.1999.
- מארק, נילי, 1994. "פערים בין עדתיים בהכנסות ובצריכה", *רבעון לכלכלה* 41: 55–75.
- סבירסקי, שלמה, ואלון אטקין, 2004. *זכאות לתעודת בגרות לפי יישוב 2002–2003*, תל-אביב: מרכז אדוה.
- קימרלינג, ברוך, 2004. *מהגרים, מתיישבים, ילידים: המדינה והחברה בישראל בין ריבוי תרבויות למלחמות תרבות*, תל-אביב: עם עובד.
- שנהב, יהודה, 1996. "קשר השתיקה", *מוסף הארץ*, 27.12.1996.
- , 2008. "הסוציולוגים והכיבוש", *סוציולוגיה ישראלית* ט(2): 263–270.
- Ayalon, Hanna, and Abraham Yogev, 2005. "Field of Study and Students' Stratification in an Expanded System of Higher Education: The Case of Israel," *European Sociological Review* 21(3): 227–241.
- Dahan, Momi, Eyal Dvir, Natalie Mironichev, and Samuel Shye, 2003. "Have the Gaps in Education Narrowed: On Factors Determining Eligibility for the Israeli Matriculation Certificate," *Israeli Economic Review* 1(2): 37–69.
- Guggenheimer, Heynrich W., and Eva H. Guggenheimer, 1992. *Jewish Family Names and Their Origins: An Etymological Dictionary*, New York: Ktav.
- Kanter, Rosabeth Moss, 1977. *Men and Women of the Corporation*, New York: Basic Books.

